

Friedrich Engels' »damp-marxisme«.

Om forholdet mellem marxisme og arbejderbevægelsens læreprocesser i »Anti-Dühring«.

Michael Vester*

Forbemærkninger:

Der findes mange slags marxisme og mange slags marxisme i krise. Jeg vil ikke her undersøge en autentisk marxisme, som videnskabelig kan destilleres ud af Marx og Engels skrifter, men derimod den oprindelige udgave af den marxisme, som Marx og Engels propaganderede for i arbejderbevægelsen. Det drejer sig om pjecen – »Socialismens udvikling fra utopi til videnskab«, som er et uddrag af den berømte polemik mod den berlinske privatdocent Eugen Dühring, hvor Engels forsøgte at give en samlet fremstilling af sin marxistiske teori. Pamfletten udkom første gang i 1880 og nåede inden 1892 en masseudbredelse på 10 sprog, og var således mere udbredt end Det kommunistiske Manifest. Eftersom Marx' og Engels' øvrige arbejder indtil 1917 kun var kendt i små akademiske cirkler, blev pamfletten grundlaget for den populære forståelse af marxismen, og jeg frygter, at dette stadigvæk er tilfældet.

Min kritik retter sig mod denne marxismes ideologiske form. Det er en form, der er præget af dampmaskinens tidsalder, nemlig en ideologi om historien som et evolutionært-objektivt forløb. Proletariatet fremstår heri udelukkende som bærere af en historisk mission og som modtagere af Marx' »videnskabelige socialisme«. Dialektikken mellem »objektive« processer i historien og »subjektiv« handlen, mellem arbejderbevægelsens læreprocesser og teoriudviklingen hos dens intellektuelle, eksisterer ikke hos Engels. Han er dog ikke alene om ansvaret for disse ejendommeligheder. Evolutionismen var tænke måden i slutningen af det 19. århundrede. Det autoritære lederskab var karakteristisk for 2. internationale, som var under kontrol af det tyske socialdemokrati. Denne form for marxisme, som Engels forberedte blev bevægelsens integrationsideologi. Denne SPD-marxisme kaldes idag for kautskyanisme efter sin hovedorganisator.

* Oversat fra: »Der »Dampf-Marxismus von Friedrich Engels – zum Verhältnis von Marxismus und Lernprozessen der Arbeiterbewegung im »Anti-Dühring«, ProKla 43, Berlin 1981 af Peder Lærke Nielsen og Finn Hansson.

Kautskyanismens betydning rækker langt udover dens oprindelse. Lenin og med ham mange leninister opfatter Kautsky som en autentisk marxist. Selv højrekommunister som f.eks. Liuisten Deng-Xiaoping kan påkalde sig 2. internationales evolutionistiske fremskridtstro. 2. internationale, som stadig eksisterer under SPD's herredømme, har på en særlig katastrofal måde ladet sig indfange i ideologien om produktivkraftfremskridt baseret på en forceret teknologisk udvikling: eksempler herpå er energi- og våbentechnologi.

Den meget udbredte myte om, at SPD engang var revolutionært eller et af Marx og Engels præget parti, har sin baggrund i, at Engels og Kautsky fik lov til at fungere som »ideologer« – men vel at mærke kun hvad angik verdensanskuelse og ikke politisk-praktiske spørgsmål. Den blanding af had og kærlighed, som SPD selv idag kritiseres med, hænger sammen med det sejlivede behov for en sådan myte. Marxismens krise er således lige så gammel som de opgør med Kautsky og 2. internationale, som i begyndelsen af dette århundrede blev sat igang først og fremmest af Luxemburg, Lenin, Pannekoek, Lukács og Korsch. Men opgøret med »marxismens mangler« har i den lange tid, der er gået siden, givet anledning til betydelige videreudviklinger af teorien, først og fremmest siden fremkomsten af det nye venstre i 1950'erne. Men samtidig har det »gamle venstre«, som er præget af kautskyanismen, igen og igen kunnet glæde sig over fremgang. Så vidt jeg kan se må det skyldes, at behovet for en evolutionistisk-autoritær verdensanskuelse igen og igen produceres af den herskende samfundsorden. Det var allerede på Engels tid hemmeligheden bag hans succes.

Jeg kritiserer denne »damp-marxismes« ideologiske form. I den forbindelse vil jeg ikke bestride dens positive betydning for bevægelsen på den ældre Engels' tid og heller ikke muligheden for at redde eller videreudvikle de videnskabelig gyldige dele gennem kritik. Min kritik er ikke motiveret af en antimarxisme, og de radikale slutninger, jeg når frem til havde jeg ikke i sigte ved begyndelsen af min tekstanalyse. Tværtimod startede jeg med at underkaste en historisk form for marxisme en ideologikritik på grundlag af Marx' metode. Hertil hørte også en relativ grundig sprog- og begrebskritik og en kritik af empirisk uholdbare historiske vurderinger, som Engels langt hyppigere fremfører i forhold til arbejderbevægelsen end i forhold til ideernes og produktionsmådens historie. Noget forskrækket over mine ofte lidt smigrende slutninger, har jeg i den ideologikritiske konfrontation mellem oprindelse og gyldighed endnu engang påvist den produktive funktion, som »damp-marxismen« havde for arbejderbevægelsen i 1890'erne.

Min analyses 7 teser har jeg oprindeligt fremlagt i den 4. internationale marxistiske studieuge, som Basso-stiftelsen afholdt fra d. 1. til 5. oktober

1979 i Perugia over temaet: »Anti-Dühring: Marxismens affirmation eller deformation?«

På den socialdemokratiske partidag i Gotha i maj 1877 kom det til en kontrovers om optrykningen af Engels »Anti-Dühring« i »Vorwärts«. I denne sammenhæng omtalte August Bebel »Anti-Dühring« som en »ren videnskabelig diskussion«, mens Julius Vahlteich, som Wilhelm Liebknecht dengang imødegik, erklærede:

»Den måde som Engels docerer på er ufordøjelig for flertallet af partikammeraterne og kan let føre til smagsforvirring. Marx og Engels har været til stor hjælp for socialdemokratiet..., men når professorerne strides, er »Vorwärts« ikke stedet til at udkæmpe denne strid.«¹

Jeg vil ikke her komme ind på de antiintellektuelle ansatser, som kommer til udtryk her og heller ikke på det forhold, at Engels ikke selv fandt det videre heldigt, at netop særlig mange dele af »Anti-Dühring« var optrykt i »Vorwärts« under valgkampen, hvor aktuelle politiske forhold var vigtigere.

For mig er det vigtigere at undersøge om »Anti-Dühring« faktisk var en »professorstrid« – eller om den var et afklarende og produktivt bidrag til de virkelige læreprocesser i arbejderbevægelsen i årene fra 1877. Jeg koncentrerer mig i denne sammenhæng om de dele af »Anti-Dühring«, som ikke blev opfattet som en »professorstrid« i 2. internationale, men som fremstod som et vidnesbyrd om bevægelsens centrale verdensanskuelse. Det drejer sig om et kapitel fra indledningen og om to kapitler fra afsnittet »socialisme«, som alle i begyndelsen af 1877 var udkommet i »Vorwärts« og som i sommeren 1878 – lige før »socialistlovene« – var blevet optrykt som bilag til »Vorwärts«.² Under titlen »Socialismens udvikling fra utopi til videnskab« fik disse dele i Engels' nye sammenfatning en omfattende international udbredelse efter 1880.

Indtil da var kendskabet til Marx og Engels forbeholdt få indviede. Men denne tekst, som også indeholder meget af Marx, har som ingen anden bidraget til den internationale udbredelse af disse ideer under betegnelsen »marxisme«. Jeg kan huske, hvordan jeg som 16-årig i de antimarxistiske

1. Referat af Socialist-kongressen i Gotha, s. 71, i »Vorwärts« nr. 65, 6. juni 1877.

2. Det drejer sig om I. Alment fra Indledningen (Marx-Engels Werke (MEW) bd. 20, s. 16-26) og fra 3. afsnit, Socialisme kapitel I Historisk (s. 239-248) og II Teoretisk (s. 248-265). Sidehenvvisningerne i denne tekst er til MEW-udgaven af »Anti-Dühring«.

(Sidehenvvisningerne *efter* skrålinien er til den danske oversættelse af »Socialismens udvikling fra utopi til videnskab« i Marx-Engels Udvalgte Skrifter bd. II, Forlaget Tiden, København 1976. Denne oversættelse er foretaget efter en af Engels redigeret tysk udgave af »Socialismens udvikling...« fra 1891, som visse steder afviger fra udgaven i MEW 20. Oversættelsen af citaterne i den foreliggende artikel følger den tyske tekst fra MEW 20. Oversætterne).

50'ere gennempløjede denne tekst med det resultat, at den bidrog til, at jeg nåede frem til visheden om en »videnskabelig verdensanskuelse« til forskel fra moralske forestillinger om at forbedre verden, som jeg dengang havde. Det samme er sikkert sket for ikke så få andre.

Den kritik, som jeg i det følgende vil foretage af dette berømte skrift, retter sig ikke mod hovedindholdet: fremstillingen af teoriens udvikling fra de endnu oplysningsfilosofisk og moralsk argumenterende tidlige socialister til Marx' erkendelse af kapitalens »bevægelseslove« og »nødvendigheden« af en historisk overgang til et klasseløst og frit samfund. Det er først og fremmest disse to erkendelser om det kapitalistiske samfund, som Engels vil udbrede med skriftet: »Socialismens udvikling fra utopi til videnskab«. »Disse to store opdagelser: den materialistiske historieopfattelse og afsløringen af den kapitalistiske produktions hemmelighed ved hjælp af merværdien skylder vi Marx. Med dem blev socialismen til en videnskab...« (s. 26/132)

Min kritik retter sig tværtimod mod den *ideologiske form*, som Engels udbreder denne erkendelse i og som iøvrigt allerede viser sig i citatet ovenfor som en intention om teoretisk herredømme. I de følgende teser vil jeg forklare dette nærmere:

1. dualismen mellem »videnskab« og virkelig eksisterende sociale bevægelse.
2. argumentationens evolutionistisk-naturvidenskabelige tænkemåde,
3. objektivismen og automatikken i den historiske udvikling mod socialismen,
4. det at reducere socialismens opståen til store personligheders eller »grundlæggeres« indsats,
5. Engels optræden som vogter af en overleveret arvs autoritet, en kanoniseret marxisme. Afgørende er, at Engels ikke forstår proletariatet som subjekt i den samfundsmæssige praksis. Proletariatet får tværtimod først gennem »videnskaben« tildelt en historisk rolle som »bærere«. Samtidig må jeg dog relativere denne kritik ved at indføre en skelnen mellem oprindelige og faktisk gældende betydning af denne »videnskabelige socialisme«.
6. Den store udbredelse af »Socialismens udvikling fra utopi til videnskab« skyldes, at Engels' fremstillingsform ikke var en ideologisk grille, men svarede til den tids herskende tænkemåde, samt at Engels på en overbevisende måde tilbød arbejderbevægelsen en historisk mission.
7. I denne sidste tese vil jeg endvidere vise, at »Anti-Dühring«'s evolutionært-objektivistiske tænkemåde og Engels' fastholdelse

af revolutionsopfattelsen fra 1848 snart blev en hæmsko for arbejderbevægelsens samfundsmæssige praksis. Han blev til den del af en »marxistisk« legitimationsideologi, som først og fremmest Karl Kautsky i 2. internationale brugte til at retfærdiggøre underordningen af arbejderbevægelsens aktive praksis under historiens love og partiledelsens herredømme. Massestrejkebevægelsen i 1905 og dens teoretiske formulering hos Rosa Luxemburg blev udgangspunktet for kritikken af denne stivhed i 2. internationale.

1. *Dualismen mellem »videnskab« og sociale bevægelse* viser sig allerede i pjecens titel, idet der her hentydes til den socialistiske *teoris* udvikling fra »utopi til videnskab«. Pjecens indhold beskæftiger sig ganske vist udelukkende med de erfaringer, som arbejderbevægelsen havde indhøstet med den kapitalistiske forandring af produktionsmåden og med kriserne fra »gründer« konjunkturen i 1871 til den begyndende økonomiske krise i 1873. Men erfaringerne bliver ikke formidlet med arbejderbevægelsens egen *praksis*. Mens Marx fandt det umagen værd at beskæftige sig aktuelt med århundredets begivenhed – Pariserkommunen – og viste det i en omfattende analyse, så koncentrerede Marx og Engels sig senere i 70'erne om at færdiggøre deres videnskabelige arbejder: 'Kapitalen' og 'Naturdialektikken'. Den sidste fik en fortsættelse og udvidelse i 'Anti-Dühring'.

Arbejderbevægelsen oplevede i dette årti et fornyet opsving, som viste sig i væksten i den kristelige og socialdemokratiske fagbevægelse, i sammenslutningen af socialdemokratiet i Gotha 1875 og i valgresultater på 9% ved rigsdagsvalget i 1877.

På samme tid var arbejderbevægelsen dog også præget af det religiøse skisma, som voksede med den stadig stærkere katolske arbejderbevægelse, af regionale forskelle, af massevandring af arbejdere med familie til industricentrene, af den voksende strejkebevægelse og af den økonomiske krise, som varede til ind i 80'erne. Erfaringerne med egne kampe blev kædet sammen med erfaringerne med den tiltagende økonomiske og politiske repression, som i Tyskland i årene 1878-90 førte til socialistlovene, der gjorde socialdemokratiet illegalt, men som også havde en international dimension.

Marx og Engels offentliggjorde ingen bidrag til bearbejdelsen af denne periodes problemer. Der blev ikke skrevet en pjece med titlen »Arbejderbevægelsens udvikling fra repression til revolution« eller »... til klassekamp«, for at give et beskedent forslag, selvom arbejderbevægelsen i England og Frankrig havde henholdsvis 80 og 50 års erfaring med forskellige ideologiske og organisatoriske retninger, med fremgang og tilbagegang og med repression. Årsagen til dette fravær må først og

fremmest søges i Marx' og Engels' fiksering på billedet af den store revolution i 1848, i hvis lys den mellemliggende udvikling i klassekampen blev undervurderet samt i deres ærgerrighed m.h.t. at sikre sig et teoretisk hegemoni i arbejderbevægelsens top. Desuden var de nærmest tvunget til rollen som »videnskabsmænd« pga. deres bopæl i England og selvforståelsen hos Wilhelm Liebknecht, som var deres vigtigste forbindelse til det tyske socialdemokrati. På baggrund af denne selvforståelse opstod der en arbejdsdeling mellem partiteoretikerne og den praktisk handlende partiledelse – en arbejdsdeling som hurtigt nok skabte vanskeligheder for Marx og Engels også selv om de kun forsøgte at gribe ind teoretisk, hvilket den spændingsmættede korrespondance om offentliggørelsen af »Anti-Dühring« viser.³ Denne »arbejdsdeling« mellem teoretikere og organisatorer var kun et symptom på en dybere liggende struktur. I Tyskland var arbejderbevægelsens erkendelsesgrundlag og organisationsvirksomhed forlængst blevet skilt ad. Allerede i 1848-revolutionen stod kamp- og især strejkeerfaringer uformidlet overfor de formelle forbundsorganisationer, deres kongresvirksomhed og det institutionaliserede uddannelsesarbejde.

Det var kun en lille del af den »proletariserede intelligens« som helligede sig oparbejdelse og organisering af de reale kamperfaringer. Herudfra udspaltede sig så yderligere en »videnskab«. På denne måde opstod der i Tyskland en dualisme mellem basismære erfaringer (sociale læreprocesser, selvhjælpspraksis, fagforenings- og strejkeaktivitet) og en nærmest autoritær overbygning, som bestod af den politiske ledelse og styrede uddannelsesforanstaltninger (arbejderuddannelse). Denne dualisme var, viser Eckhard Dittrich i sin undersøgelse⁴, særlig stor hos Wilhelm Liebknecht. Efter Liebknechts opfattelse skulle arbejderuddannelse udtrykkeligt forstås som overførsel af allerede bekræftet viden oppefra og ned. I den tyske arbejderbevægelse blev den socialistiske teori mere eller mindre modtaget passivt som videnskaben om samfundets naturlove. Det samme gjaldt for naturvidenskaben, som udgjorde et vigtigt element i arbejderuddannelsen. Modstykket til den således fastlagte af-aktivering af arbejderbevægelsens basis er selve begrebet »videnskab«, som endnu på dette tidspunkt er præget af en aura af rationel kritik af religiøs obskurantisme, af universitære institutioners autoritet og af det 19. århundredes naturvidenskabelig-tekniske fremskridts patos. Bortset fra »Christian science«

3. Jvf. indledningen til: Friedrich Engels, Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft (»Anti-Dühring«), Berlin 1959, Dietz Verlag 1959.
4. Eckhard Dittrich, Arbeiterbewegung und Arbeiterbildung, Bensheim: päd. extra buchverlag 1980; Michael Vester, »Schulung« und »Erfahrung« in der Entstehungsperiode der deutschen Arbeiterbewegung, samme sted, s. I-XVII.

er der ingen ideologisk eller videnskabelig bevægelse udover socialismen som har anvendt tilnavnet »videnskab« (således ikke kapitalismen, ikke den borgerlige økonomi, ikke psykoanalysen). Problemet omkring begrebet »videnskabelig socialisme« er for nylig udarbejdet på et seminar med Shlomo Na'aman.⁵ Historisk hang gennemførelsen af begrebet »videnskabelig socialisme« sammen med gennemførelsen af »Marx-tendens« teoretiske dominans fra slutningen af 1840'erne. Denne retning indebar en klar nedvurdering af andre teoretiske retninger, som fremover blev stemplet som »utopiske« eller »sandhedssocialistiske«, mens der samtidig blev indledt en kanonisering af Marx' erkendelse som »marxisme« – først og fremmest af Fr. Engels. Hvad der hermed gik tabt var ikke bare mange frugtbare momenter i andre teoridannelser, men først og fremmest vekselvirkningen med de ikke strengt videnskabelige-rationelle momenter i arbejderbevægelsen selv: dens erfaringsdimension, kultur, bevidsthed, moral, følelser, subjektivitet og fantasi. I udgrænsningen af alt dette ligger den historiske rod til det, som Oskar Negt kalder »marxismens underskud« og Edward P. Thompson »teoriens elendighed«.

2. *Den naturvidenskabelig-evolutionistiske tanke måde* er et yderligere træk ved Engels argumentation i »Anti-Dühring«. Han benytter i overvejende grad eksempler og metaforer fra fysikken, især de mekaniske og elektriske områder. Herved bliver han i høj grad talsmand for naturvidenskabens gamle emancipatoriske betydning i arbejderuddannelsen (rationelt verdensbillede, kritik af religion og obskurantisme), men støtter også naturvidenskabens nye ideologiske betydning (grundlag for en verdensanskuelse, der anså de samfundsmæssige processers selvstændige lovmæssigheders naturpræg for umulig at ændre). Denne anden betydning kan være forblevet skjult for Engels, der var orienteret mod emancipationsimpulserne fra 1840'erne. Men denne betydning svarede til den generation i arbejderklassen, som efter de politiske og økonomiske kriser før 1848 havde oplevet århundredets kapitalistiske opsving og nederlag, såvel som undertrykkelse af den engang så magtfulde arbejderbevægelse.

5. Shlomo Na'aman, 'Gibt es einen 'Wissenschaftlichen Sozialismus?' – Marx, Engels und das Verhältnis zwischen sozialistischen Intellektuellen und den Lernprozessen der Arbeiterbewegung, red. og med indledning af Michael Vester, Hannover: SOAK Verlag 1979.
6. Oscar Negt, Überlegungen zu einer kritischen Lektüre der Schriften von Marx und Engels, i O. Negt, Überlegungen etc./Dietrich Wetzels, Marxismus an der Universität, Offenburg, Verlag 2000, 1976, (da. udg. Negt, Overvejelser til en kritisk læsning af Marx og Engels, GMT 1977) – Edward P. Thomson, The Poverty of Theory and other Essays, London Merlin Press 1978, tysk udgave med indledning af Michael Vester på Campus Verlag 1980.

Mens generationen fra 1848 havde erfaret kapitalismens krisefyldte udvikling, således som den kom til udtryk i tekstilindustrien, så havde den yngre generation et billede af det uovervindelige i den kapitalistiske og imperialistiske ekspansions »lovæssigheder«. Symbolet var damplokomotivet. I 1878 var de mænd og kvinder, som var præget af traumet fra det internationale nederlag i 1840'erne allerede 50 år eller ældre. Den yngre generation havde kun oplevet en stadig voksende kapitalisme og senere deres egne organisationer i årene i 1860-erne samt endelig krise- og repressionsårene. Ville en genoplivning af den aktivistiske orientering i arbejderbevægelsen have været mulig?⁷

Engels' fremstillingsform kommer næsten ikke denne mulighed imøde. Først og fremmest gentages den fascination, som udsprang af den årelange kapitalistiske ekspansion. Han taler om de »nye, voldsomme produktivkræfter« (s. 245), hvis storslåethed dramatiseres i følgende citat:

Storindustrien »kaster uden ophør mængden af kapital og arbejdere fra den ene produktionsgren til den anden. ... Vi har set, hvorledes denne absolutte modsigelse ... raser ud i en uafbrudt offerfest med arbejderklassen som offer, i grænseløs ødslen med arbejdskraft og hærgende anarki i samfundet. Dette er den negative side. Men hvis en ændring i arbejdet nu kun sætter sig igennem som en overmægtig naturlov og med de blindt ødelæggende virkninger, en sådan lov har, når den overalt støder på hindringer, gør storindustrien ved selve de katastrofer, den forvolder, det til et spørgsmål om liv eller død, at man anerkender ændring i arbejdet og som følge heraf arbejdernes størst mulige alsidighed som en generel lov for den samfundsmæssige produktion. .« (s. 274)

Dette citat – med sin evolutionære opfattelse af »overvældende naturlove« ser for mange måske ud til at rumme Engels omformuleringer af Marx' tanker. I virkeligheden har Engels selv lånt citatet fra 'Kapitalen'⁸, på linie med en række andre citater i dette afsnit af »Anti-Dühring«, som udtrykkelig er helliget propagering af Marx' erkendelse. Temaet for Kongressen på Basso-stiftelsen, hvor jeg fremlagde disse teser var: »Anti-Dühring: Marxismens affirmation eller degeneration?« Alle de, som ser Engels' evolutionisme som »marxismens degeneration« bør ikke glemme, at Marx ikke blot har bidraget med talrige citater, men også med sin personlige medvirken.

7. Muligheden for igen at tilvejebringe en aktiv revolutionær arbejderbevægelse som den, der havde eksisteret før 1849, var formodentlig begrænset i England og Tyskland. For mange historiske betingelser virkede i retning af en almen demobilisering, en 'leir'-mentalitet, for en længere historisk periode, jvf. note 16.
8. Das Kapital bd. 1, MEW 23, s. 511-12, da. udg. 1.3, s. 693-94.

3. *Objektivismen og automatikken i den historiske udvikling mod socialisme* er i hovedsagen en følge af overførsel af den naturvidenskabelige-evolutionære tænkemåde på analysen af samfundsmæssige forandringer. I »Anti-Dühring« gør Engels sig ikke til talsmand for en så endimensional opfattelse af en automatisk lige-udad-landevejen overgang til socialismen, som Karl Kautsky senere gjorde. Tværtimod står Engels for en *dualisme mellem »objektive« og »subjektive« drivkræfter i historien*, hvis gensidige sammenhæng han dog kun er i stand til at karakterisere helt udvendigt. Allerede Karl Korsch har i sin bog »Karl Marx« henvist til, at denne dualisme også er karakteristisk for Marx' »materialistiske historieopfattelse«:

»Den objektive formel fra Forordet til Kritikken af den politiske Økonomi: »Samfundets historie er historien om dets materielle produktion og de modsigelser mellem produktivkræfter og produktionsforhold, som opstår og udløses i løbet af dets udvikling« svarer til den subjektive formel fra Det kommunistiske manifest: »Alle hidtidige samfunds historie er historien om klassekampen«.

Den subjektive formel belyser og supplerer meningen med den objektive formel. Den udpeger og navngiver det virkelige historiske subjekt som i praktisk handlen fuldender den objektive udvikling.

De samme produktionsforhold (ejendomsforhold), som på et bestemt niveau lænker produktivkræfternes udvikling (på det nuværende trin: kapital og lønarbejde), er også den undertrykte klasses lænker. Den undertrykte klasse, som i revolutionær klassekamp sprænger sine egne lænker befrier også produktionen. Det virkelige historiske subjekt er på det nuværende trin i udviklingen proletariatet.

Den materialistiske samfundsordens teoretiske udsagn indfrier først deres samlede potentiale når disse *praktiske sammenhænge* mellem de forskellige aspekter af de samfundsmæssige livs- og udviklingsprocesser inddrages metodisk.«⁹

Der gemmer sig to personalhistoriske erfaringer hos Marx og Engels bag denne dualisme. Den »subjektive formel« relaterer sig til 1840'ernes aktive kamporientering. Denne forholdt sig på den ene side til militansen i den tidlige proletariske massebevægelse i England og på den anden side til den franske revolutionsmodel, som der var knyttet store revolutionshistoriske forventninger til. Ud fra disse to sæt erfaringer fremkom det »*jakobinske*« *begreb om en proletarisk revolution*. Ifølge dette skal arbejderklassen erobre den politiske magt og fra »oven« begynde ændringerne af økonomien og samfundet ved hjælp af denne statsmagt. Den »objektive formel« ops-

9. Karl Korsch, Karl Marx, Frankfurt, EVA 1976, s. 137 f.

tod på baggrund af den »subjektive formels« nederlag i 1848-revolutionen. Denne formel byggede på en kritik af den klassiske politiske økonomi og forsøgte at begrunde den historiske »nødvendighed« af udviklingen mod socialismen ved hjælp af afdækningen af kapitalens udviklingslove. Korsch henviser iøvrigt med rette til, at Marx ikke opfatter denne »tvangsmæssige« udvikling i den nuværende kapitalistiske produktionsmåde i »den positive og absolutte forstand, hvormed naturlove fremstår for fysikeren« – de er tværtimod »ikke ægte naturlove« men kun »forbigående gyldige i en bestemt historisk epoke i den økonomiske samfundsformation.«¹⁰ I »Anti-Dühring« forstår Engels i overensstemmelse med Marx disse lovmæssigheder som, med Korsch' udtryk, »historisk specifikke«.

Engels behandler de objektive og subjektive formlers indgriben i hinanden i den sidste del af pjecen »Socialismens udvikling fra utopi til videnskab«. Dette stammer fra kapitlet »Teoretisk« i »Anti-Dühring«. I første del af dette kapitel (s. 248-260/132-150) sammenfletter Engels det kapitalistiske samfunds verdensomvæltende historie på en måde, der endnu idag virker overbevisende. Denne omvæltning ses i samfundsmæssiggørelsen af produktionsmidlerne og den planmæssige arbejdsdeling i de store virksomheder (s. 250f/134f), som var gerådet ud i modsigelsen mellem planløs arbejdsdeling henholdsvis vareproduktionens anarki og kapitalistisk tilegnelsesform (s. 251-255/135-140). Subjektet eller den bevægende kraft i disse omvæltninger definerer Engels såvel i forhold til den historiske materialismes subjektive som objektive formel. I selve sit valg af formuleringer kan det ses, at Engels går ud fra en gradvis historisk selvstændiggørelse af lovmæssighederne i den kapitalistiske produktionsmåde i forhold til den borgerlige klasse. Bourgeoisiet er først og fremmest det skabende subjekt:

»Den bestående samfundsorden ... er blevet skabt af den nu herskende klasse, bourgeoisiet.« (s. 249/133) Sammen med storindustrien fremkommer der en produktivkræfternes egenudvikling. »De under bourgeoisiets ledelse udarbejdede produktionsforhold udviklede sig ... i hidtil uhørt målestok.« (s. 249/133) Således blev bourgeoisiet forandret til udelukkende at være »bærere« af »den kapitalistiske produktionsmåde.« (s. 250/134), hvori »lovene for vareproduktionen åbent og mægtigt (trådte) i virksomhed.« (s. 254/138) Den »akkumulation af elendighed som svarer til akkumulationen af kapital« (s. 25-6/140 – en formulering fra Marx) og ikke mindst de seks alment udbredte økonomiske kriser siden 1825 har endelig afsløret »den kapitalistiske produktionsmådes egen udelighed til videre forvaltning af disse produktivkræfter.« (s. 258/142) Det er

10. *ibid.*, s. 132.

ikke længere bourgeoisiet et eller den kapitalistiske produktionsmåde, der er den bevægende kraft – det er produktivkræfterne: »Produktivkræfterne gør oprør mod produktionsmåden, som de er vokset ud af«, de »stræber ... efter at blive frigjort fra deres egenskab af at være kapital og efter faktisk anerkendelse af deres karakter af samfundsmæssige produktivkræfter.« (s. 258/142-43)

Produktivkræfternes oprør »tvinger« kapitalistklassen til »samfundsmæssiggørelse af større masser af produktionsmidler, som vi møder dem i de forskellige former for aktieselskaber. ... På et givet udviklingsstrin slår heller ikke denne form til: ... Staten, det kapitalistiske samfunds officielle repræsentant må til sidst overtage ledelsen af produktionen.« (s. 259/143) Bourgeoisiet har tendentielt udspillet sin historiske rolle: »Mens kriserne godtgjorde bourgeoisiets uduelighed til videre forvaltning af de moderne produktivkræfter, så viser omdannelsen af de store produktions- og samfærdselsforetagender til aktieselskaber, truste og statsejendom, at bourgeoisiet kan undværes på dette punkt. Alle kapitalisternes samfundsmæssige funktioner bliver nu udført af lønnede funktionærer.« (s. 259/144)

Idag ved vi, at den herskende klasse genvandt sin plads som historisk subjekt efter enhver krise i den kapitalistiske produktionsmåde og selv gennemløb læreprocesser og nåede frem til en ændring i form af et nyt trin i en politisk og økonomisk højt organiseret kapitalisme. Dette berettiger os dog ikke til med en »post festum determinisme« (E.P. Thomsen) at slutte, at der ikke ville have været andre historiske muligheder. »Omkostningerne« ved enhver af disse læreprocesser var så store – verdenskrig, fascisme, imperialistisk undertrykkelse – at vi hellere med Rosa Luxemburg må antage, at det kapitalistiske verdenssystem stod overfor alternativet »socialisme eller barbari« ved udgangen af det 19. århundrede. Kritikken af Engels må tage udgangspunkt her. Kun en aktiv arbejderbevægelse, som ikke bare forstod sig selv som »bærere« af historiske lovmæssigheder ville have kunnet afgøre dette alternativ på en anden måde. Det var ikke i den udviklede kapitalismes kernelande, at en sådan arbejderbevægelse opstod, men tværtimod i Europas østlige og sydlige periferier og måske i Skandinavien.

Engels holdning til proletariatets historiske rolle bliver tydelig i kapitlets anden del. (s. 260-64/144-49) Hvorledes forbinder Engels disse to dele? Der er ikke tale om at han her overvurderer betydningen af aktieselskaber og statsliggørelse. Ganske vist omtaler han statsliggørelse under givne betingelser som »opnåelse af et nyt trin på vejen til samfundets overtagelse af alle produktivkræfter« men ser samtidig en »falsk socialisme« deri. (s. 259 fodnote/144) Han fremhæver:

»Hverken forvandlingen til aktieselskaber eller til statsejendom ophæver imidlertid produktivkræfternes egenskab af at være kapital. ... Arbejderne bliver ved med at være lønarbejdere, proletarer. Kapitalforholdet ophæves ikke...« (s. 260/144-45)

Hvordan vil det da kunne ophæves? Her angiver Engels sin udgangsposition i en dobbeltformulering, som både indeholder den historiske materialismes objektive og subjektive formel:

»Motsætningen mellem samfundsmæssig produktion og kapitalistisk tilegnelse træder frem som modsætning mellem proletariat og bourgeoisie.« (s. 253/137)

Hvorledes konstruerer Engels da den praktiske sammenhæng mellem disse to momenter? Det ovenfor afbrudte citat (fra s. 260/145) ender således:

»Kapitalforholdet bliver ikke ophævet, det bliver tvært imod sat på spidsen. Men på spidsen *slår det om*. Statsejendommen til produktivkræfterne er ikke konfliktens løsning, men den bærer i sig det formelle middel, nøglen til løsningen...

Og det kan kun ske på den måde, at *samfundet* åbent og uden omveje tager de produktivkræfter i besiddelse, der er vokset fra enhver anden ledelse end samfundets. *Dermed* bliver produktionsmidlernes og produktens samfundsmæssige karakter ... bragt til gyldighed med producenternes fulde bevidsthed ... De drivende kræfter virker *nøjagtigt som naturkræfterne*: blindt, voldsomt, ødelæggende så længe vi ikke *erkender* dem og regner med dem. ... Men når deres natur én gang er *begrebet*, kan de i hænderne på de *forenede producenter forvandles fra dæmoniske herrer til villige tjenere*. ... *Idet* den kapitalistiske produktionsmåde mere og mere forvandler befolkningens store flertal til proletarer, frembringer den selv den magt, som *under truslen om undergang* er *tvunget* til at gennemføre denne omvæltning.« (s. 260f/145f, mine fremhævelser).

»Under trussel om undergang« – altså alligevel Rosa Luxemburgs alternativ mellem socialisme og barbari, som må afgøres gennem en *aktiv arbejderbevægelse*?

Hele teksten siger det modsatte. Ifølge den *gør to samfundsmæssige naturprocesser* sig tvært imod *samtidigt* gældende i den socialistiske revolution: kapitalforholdet, der »*slår om*« og proletariatet, der er »*tvunget*« til revolution. Dette sammenfald 'fungerer' ganske vist kun ved hjælp af en anden mekanisme, som endnu mangler at blive forklaret og problematiseret, nemlig den »*bevidsthed*«, som »*erkender*« de samfundsmæssige naturlove.

Det forekommer mig, at »*bevidsthed*« her stadig må forstås i den klassiske tyske idealistiske filosofis betydning. Der redegøres ikke for dens tilblivelse gennem arbejderklassens læreprocesser. Tværtimod er den

automatisk givet »i og med«, at proletariatet griber produktionsmidlerne. Bevidstheden angives således som en følge af revolutionen, på den anden side angives revolutionen som en følge af bevidstheden.

Denne cirkelslutning kan kun brydes, hvis vi vender tilbage til min kritiks første tese. Ifølge denne er bevidstheden nemlig formidlet af kendskabet til den »videnskabelige socialisme«, som Marx tidligere havde grundlagt. På denne måde opstår klassebevidstheden imidlertid gennem akademiske læreprocesser og ikke af klassekampens praksis eller bedre af vekselvirkningen mellem begge. De afsluttende formuleringer i skriftet »Socialismens udvikling fra utopi til videnskab« bekræfter, at der ikke er tænkt på, at kapitalismens teoretikere og klassekampens praktikere gensidigt lærer af hinanden:

»At gennemføre denne verdensbefriende handling er det moderne proletariats historiske mission. At udforske denne handlings historiske forudsætninger og dermed selve dens natur og således bringe den klasse, der er kaldet til at udføre denne handling, men som i øjeblikket er undertrykt, til bevidsthed om dens egen handlings betingelser og natur, påhviler det teoretiske udtryk for den proletariske bevægelse, den videnskabelige socialisme.« (s. 265/-152).

At proletariatet i de kapitalistiske lande ikke så let lod sig »bringe« frem til en revolutionær bevidsthed blev nu hovedproblemet for 2. internationales kritikere; altså f.eks. for Luxemburg, Lenin, Lukács og Korsch, og deres forslag til problemets løsning rejste en ny række problemer, som fortsat debatteres.

I det ovenfor analyserede citat har jeg fremhævet begreberne »samfund« og »forenede producenter«. Disse begreber kunne give os anledning til at tro, at Engels også har forestillet sig de ansattes direkte og fælles overtagelse af virksomhederne. (Noget sådant er jo forudset af den anarkosyndikalistiske teori, og har også fundet sted i praksis under det 20. årh.'s revolutioner. – Iøvrigt oftere begrundet i nød end i teoretisk indsigt). I den følgende tekst viser det sig imidlertid, at disse begreber kun er tænkt som en retorisk reverens til kooperationssocialismen. Engels gentager her blot argumentationen fra »Det kommunistiske manifest« og fra 1848:

»Proletariatet sætter sig i besiddelse af statsmagten og forvandler først produktionsmidlerne til statsejendom. Men dermed (!) ophæver det sig selv som proletariat, dermed (!) ophæver det alle klasseforskelle og klasse modsætninger, og dermed (!) også staten som stat. Det hidtidige samfund ... havde brug for staten ... navnlig til med magt at holde den udbyttede klasse nede ... Idet den endelig faktisk bliver hele samfundets repræsentant, gør den sig selv overflødig. ... Den første handling

under hvilken staten virkelig optræder som repræsentant for hele samfundet – overtagelsen af produktionsmidlerne i samfundets navn – er samtidig (!) dens sidste selvstændige handling som stat. Statsmagtens indgriben i samfundsforhold bliver overflødig på det ene område efter det andet og sover så hen af sig selv (!). I stedet for regeringen over personer træder nu forvaltningen af ting og ledelse af produktionsprocesser. Staten bliver ikke 'afskaffet', *den dør bort*. I forhold hertil må man måle ... de såkaldte anarkisters krav om, at staten skal afskaffes fra den ene dag til den anden«. (s. 261f/146f, Engels' fremhævelser).

I denne argumentation forbindes den jakobinske tro på den revolutionære statsmagts skaberkraft med den naive tro på de efterrevolutionære processers automatik. Overalt hvor Engels skriver »dermed«, »samtidig« og »af sig selv« og altså insisterer på de revolutionære processers uopholdelige forløb, der forudsætter han også, at statsmagtens nye indehavere vil handle ikke blot i »samfundets« »navn« men også i dets reale interesser. Han forudsætter dermed på tværs af erfaringerne fra hidtidige revolutioner, at de nye magthavere ikke vil være interesserede i en cementering af deres herredømme, selv ikke under trykket fra udenlandsk pression. Kun en eneste viljeakt – at gribe statsmagten – afføder efter denne opfattelse historiens vendepunkt. Og selv denne akt er »nødvendig«.

Endeligt er i denne opfattelse indeholdt det politiske partis førerskab. Partiet, som allerede efter sit begreb er bestemt til overtagelse af statsmagten. De »forenede producenters« egne direkte aktioner blev derimod ikke erkendt i deres revolutionære betydning af Marx og Engels, selv om man siden 1830'erne også kunne iagttage denne type arbejderbevægelser. Erkendelsen af deres historiske betydning skulle først blive mulig med erfaringerne fra massestrejke- og rådsbevægelsen i den russiske revolution 1905.

På grundlag af disse erfaringer udviklede Rosa Luxemburg en skitse af dialektikken mellem økonomisk og politisk kamp, mellem praktiske læreprocesser i basis og arbejderpartiets rolle.¹¹ Denne skitse gjorde det muligt at overvinde de jakobinske revolutionsforestillinger i marxismen og at afdække de særlige forhold i arbejderens sociale revolution, som i sine primære fremtrædelsesformer sigter mod det sociale magtfelt, og ikke mod det politiske. Dette er ikke nogen vurdering, men en empirisk kendsgerning. Ud fra erfaringerne med revolutionerne i Rusland, Spanien og

11. Rosa Luxemburg »Massenstreik, Partei und Gewerkschaften«, Hamburg 1906, nyt oplag i R.L. »Gesammelte Werke«, bd. 2, Berlin 1972, s. 91-170.

Om jakobinismen hos Marx og Engels se Karl Korsch »Karl Marx«, Frankfurt 1967, s. 59 f, 76 f, 82 ff, 181 ff, 212.

Portugal drejer det sig ikke om at erstatte en overbetoning af de politiske kampe med en overbetoning af den sociale bevægelse. Det drejer sig om en dialektik mellem dem begge.

4. *Det at reducere socialismens opståen til store personligheders eller »grundlæggeres indsats*, er i overensstemmelse med den dualisme mellem teori og praksis, som Engels iøvrigt gør sig til talsmand for i »Anti-Dühring«. Hvad angår proletariats læreprocesser, tildeler han teoretikerne en primært givende rolle og arbejderklassen en primært modtagende rolle. Dette har måske ikke gyldighed for så vidt angår arbejdernes erfaringer med deres dagsaktuelle kampe, men det gælder for erkendelsen af proletariats verdenshistoriske »mission«, som er at frembringe den revolutionære overgang fra kapitalisme til socialisme.

I afsnittet om »det historiske«, hvor socialismens opståen i det tidlige 19. årh. behandles (s. 239-248/112-132), er denne dualisme ganske vist indhyldet i en historisk-empirisk redegørelses form. Tænkerne Saint-Simon's, Owen's og Fourier's roller som grundlæggere modsvarer her af et endnu passivt og uudviklet proletariat. Han udleder videre denne rollefordeling deraf, at storindustrien endnu næppe var vokset frem. Omkring år 1800, skriver Engels, var

»... den kapitalistiske produktionsmåde og sammen med den modsætningen mellem bourgeoisie og proletariat endnu meget lidt udviklet. Storindustrien, der først lige var opstået i England, var endnu ukendt i Frankrig. Og først *storindustrien* udvikler på den ene side de konflikter, som gør en omvæltning af produktionsmåden, en ophævelse af dens kapitalistiske karakter, til en *tvungende nødvendighed* ... og udvikler på den anden side netop i disse produktivkræfter midlerne til at løse disse konflikter. ... Proletariatet, der netop var i færd med at udsondre sig af de besiddelsesløse masser som stammen i en ny klasse, var endnu *ganske ude af stand til selvstændige politiske aktioner*; det var en *undertrykt, lidende stand, som var ude af stand til at hjælpe sig selv og højst kunne hjælpes udefra, fra oven nedad*.« (s. 240/116, fremhævelserne mine)

Det fremvoksende proletariat er karakteriseret ved en »omfattende demoralisering« (s. 243/121), ved »elendighed, arbejdskval, slaveri, uvidenhed, bestialisering og moralsk degradering« (s. 256/140, her citerer Engels igen Marx), ved »opløsning af alle overleverede slægtskabsbånd«. (s. 243/121) Denne demoralisering ligger tæt på det, Emile Durkheim har betegnet som anomi.

Også socialismens »grundlæggere« Saint-Simon, Fourier og Owen er ifølge Engels' formulering umodne:

»Denne historiske tilstand beherskede også socialismens *grundlæggere*. Til den umodne udviklingsgrad af den kapitalistiske produktion, til den umodne klasseudvikling svarede *umodne teorier*. Løsningen af de samfundsmæssige opgaver ... skulle skabes ud af *hovedet*. ... Det drejede sig om at *udfinde* et nyt og *mere fuldkomment system* for samfundsordningen og at påtvinge samfundet dette *udefra* gennem propaganda, så vidt muligt ved hjælp af eksemplet fra mønstereksperimenter. Disse nye sociale systemer var på forhånd dømt til at være *utopier*; ...« (s. 241/117, fremhævelserne mine).

Ikke desto mindre viser Engels disse grundlæggere større beundring end det fremvoksende proletariat. Han fremhæver i sine analyser ikke blot deres faktisk betydelige erkendelser om samfundet, men hæver dem med sine formuleringer til olympiske højder. Man finder formuleringer som »geniale vidtskuende blikke«, »alle tiders største satiriker«, »mesterlig«, »mere end mesterlig«, »på fremragende vis«, »mesterskab«, »ophøjethed« (s. 241-243/117-120). Denne stilisering har en kerne af sandhed i sig. Men der er også eksempler på, at Engels tilskriver en grundlægger en erkendelse, som i samtiden var vidt udbredt. Således er Saint-Simon's opfattelse af den franske revolution som en klassekamp ikke ligefrem hans »særdeles geniale opdagelse«. (s. 241/119)

Det kritisable er først og fremmest, at denne beundring for grundlæggerne står over for en udtrykkelig nedvurdering af det fremvoksende proletariats læreprocesser. Især er vurderingen af den engelske arbejderbevægelses læreprocesser empirisk ukorrekt.¹²

I 1790'erne fandtes i England ikke kun demoraliserede, anomiske, aktionsuøgnede dele af arbejderklassen, men også en voksende valgretsbevægelse og ret snart endvidere en fagbevægelse. De små ejendomsbesiddere var ikke »en ustadig masse af håndværkere og småhandlende, som havde en vaklende eksistens«. (243/120); tvært imod var der mange af dem, der tilsluttede sig den sociale bevægelse. Denne sociale bevægelse var heller ikke »endnu helt uegnet til selvstændig politisk aktion« (s. 240/117); den var blot forhindret heri under den kontrarevolutionære forbudsperiode 1799 til 1824, men udviklede alligevel bemærkelsesværdige politiske, faglige, kulturelle og publisistiske aktionsformer. På sin mønsterfabrik i New Lanark var Robert Owen »en født leder af mennesker som få« (s. 243/121) for et proletariat, der hovedsagelig havde baggrund i demoraliserende forhold.

12. De nyere videnskabelige forskningsresultater er udarbejdet i de tilsvarende kapitler i M. Vester »Die Entstehung des Proletariats alt Lernprozess«, Frankfurt 1970, oversat til dansk »Proletariatets opståen som læreproces«, GMT 1978.

Men Friedrich Engels beskriver ham med urette som den engelske arbejderbevægelses initiativ og leder:

»Alle sociale bevægelser, alle virkelige fremskridt, som blev gennemført i England i arbejdernes interesse, knytter sig til *navnet* Owen. Således gennemtvang *han* i 1819 efter fem års anstrengelser den første lov om indskrænkning af kvinde og børnearbejdet i fabrikkerne. Således præsiderede *han* ved den første kongres, på hvilken fagforeninger fra hele England forenede sig til en eneste stor fagforeningssammenslutning. Således indførte *han* som overgangsforholdsregel til den fuldstændige kommunistiske ordening af samfundet på den ene side kooperativselskaberne (forbrugs- og produktionsforeninger), som siden i hvert fald har leveret det praktiske bevis for, at såvel købmanden som fabrikanten er personer, der udmærket kan undværes; på den anden side arbejderbasarer ...« (s. 245/123, fremhævelserne mine).

Det passer, at Owens *navn* er forbundet med mange landvindinger; men arbejderbevægelsen har selv gennemført disse, også kooperativerne. I agtelse for hans store navn beholdt arbejderbevægelsen Owen i deres kongressers og sammenslutningers præsidier. Og den tidlige arbejderbevægelses »teori« eller bedre »integrationsideologi« bærer med fuld ret betegnelsen owenisme. Men der var da ikke længere tale om grundlæggerens egen owenisme; thi arbejderbevægelsen havde med en historisk erhvervet mistro vendt sig bort fra Owens fordring om klasseharmonier og mønsterkolonier på filantropisk grundlag. Først da arbejderbevægelsen efter 1820 selv havde etableret kooperativer og en kæmpende fagbevægelse, tilegnede den sig Owens teori, men nu omformet, fordi tilegnelsen havde klassekampene og arbejderselvforvaltningen som forudsætning.

Jeg vil ikke bare føre Engels' fejlvurdering af den kæmpende arbejderbevægelses autonome læreprocesser tilbage til en elitær forudindtagethed. Det afgørende er at kritisere hans i flere henseender teoretiske reduktionisme:

a) *Den store fabriksindustri* er for Engels den *skabende kraft*, der først frembringer en kæmpende arbejderklasse (s. 240/116), den kapitalistiske produktionsmådes »sig nærmende sammenbrud« (s. 248) og den »tvungne nødvendighed« af dens omvæltning (s. 240/116). Af samme grund overser han det 18. årh.'s antikapitalistiske folketradition og arbejderfællesskabernes kultur, ud af hvilke arbejderbevægelsen i England og andre steder er opstået. Desuden forstår han arbejderbevægelsen som et homogent fabriksproletariat og ikke som en heterogen koalition af forskellige arbejdende klasser undertrykt under kapitalismen.

b) I sammenhæng hermed er Engels *fikseret* i en stiv rækkefølge i produktionsmådens forskellige udviklingstrin. Han er ikke i stand til at begribe »usamtidigheden« eller bedre, den samtidige eksistens side om side af sociale grupper, der har et eksistensgrundlag på historisk forskellige udviklingstrin inden for produktionsmåden.

c) Denne stive rækkefølge hænger sammen med en revolutionsopfattelse, der siger *alt eller intet*. Revolutionen forstås ikke som en længerevarende proces med politiske og samfundsmæssigtøkonomiske stadier og momenter. Den forstås *jakobinsk reduceret* som en *total omvæltning* af samfundet gennem *staten i én historisk handling*. Anderledes udtrykt er den politiske revolution ifølge Engels slet og ret den magtpolitiske »fødselshjælp« mellem to evolutionære processer: før, den uopholdelige »modning« af de samfundsmæssige produktivkræfter i kapitalismens »skød«; efter, den automatiske »bortdøen« af alle repressive forhold.

De biologiske metaforer, jeg her griber til, viser i sig selv hen til den begrebslige forlegenhed, som den marxistiske tradition er i, når det gælder fænomenet revolution. Hovedproblemet er, at den evolutionære udvikling *før* revolutionen helt igennem erkendes som modsætningsfyldt, hvorimod den efterrevolutionære udvikling ikke gør det. Oversete i Engels' teori forbliver modsætninger og usamtidigheder, tilbagestående momenter, selvstændiggørelsen af bureaukratiske og repressive strukturer osv., som de empirisk har kunnet iagttages siden den russiske revolution, og som nu i Polen endelig igen er bragt i bevægelse.

d) *Proletariatets læreprocesser bliver reduceret til »tankereflekser« eller til tilegnelsen af den »videnskabelige socialisme«.* »Den moderne socialisme er videre ikke andet (!) end en tankerefleks af denne grundlæggende konflikt, dens ideelle afspejling i ... arbejderklassen.« (s. 250/134). »At bibringe« proletariatet »bevidsthed ... om dets historiske mission ... er opgaven ... for den videnskabelige socialisme.« (265/152).

e) Med alle disse reduktioner har Engels en tendens til at begribe økonomiske, samfundsmæssige og politiske *processer som kvasi-naturnødvendigheder*, til at *reducere menneskene* og deres sociale sammenhænge til »bærere« (s. 250/134) af disse i hovedsagen økonomisk forståede processer.

Da jeg påbegyndte min detaljerede analyse af skriftet »Socialismens udvikling fra utopi til videnskab«, havde jeg ikke dette resultat for øje. Jeg blev forbløffet over allerede i denne tekst at finde ansatsen til de reduktionistiske elementer til og med »sammenbrudstesen«, som ses i den senere kautskyanske »marxisme«, og som mange kritikere af »marxismens underskud« har påpeget; senest Edward P. Thompson i sin bog »Das Elend

der Theorie – Zur Produktion geschichtlicher Erfahrung« (»The Poverty of Theory and other Essays«). Fra denne bog citerer jeg her en passage fra min egen indledning til den tyske udgave, hvor jeg har sammenfattet Thompson's teoretiske fremskridt i den nu klassiske undersøgelse af »The Making of the English Working Class«. ¹³ Til min egen overraskelse lader denne passage sig læse som antitesen til Engels' reduktionisme, sådan som jeg netop har sammenfattet den:

»Arbejderbevægelsen opstod ikke som et homogent fabriksproletariat, men tydeligvis på et tidligere tidspunkt og da af heterogene grupper af håndværkere, vævere, landarbejdere osv., hvis specifikke skæbner under den agrare-industrielle revolutions transformerende kraft Thompson nøje har undersøgt. Motivationen for disse fattige og arbejdende klasser var heller ikke en simpel materiel elendigørelse, men den kapitalistiske forandring af »the whole way of life« på alle kulturelle områder, af alle materielle arbejds- og leveforhold. De nye krav til måden at forholde sig på støder sammen med de overleverede normer for samfundsmæssiggørelse, med folkekulturens normer og værdier: »the moral economy's« mere autonome produktionsmåde, småsamfundets solidaritet og den afvigende underklassereligions mange kampe og drømme om tusind-års-rige. Til bogens fremragende videnskabelige resultater hører den udførlige empiriske og teoretiske eftervisning (f.eks. i kapitlet »Exploitation«) af, at kapitalismen ikke fremprovokerede arbejderbevægelsens opkomst gennem elendigørelse, men gennem en sociokulturel krise. Fremprovokerede, ikke determinerede: Den kapitalistiske revolution skabte ikke »automatisk« et proletariat. Den var en udfordring til fortsatte klasselæreprocesser, som nok var mulige, men ikke givne. Med Thompson's ord: Arbejderklassen blev ikke kun skabt, den skabte også sig selv. Dette kommer til udtryk i titlens dobbeltbetydning: »Making, fordi jeg undersøger en aktiv proces, der lige så meget skyldes aktiv handlen som ydre betingelser.« (s. 9). Front mod borgerlige (Parsons/Smelser, Dahrendorf), men også mod vulgær-marxistiske klasseteoretikere betoner han i forordet (s. 9 f):

»Ved klasse forstår jeg et historisk fænomen. Det forener en række disparate og tilsyneladende uforbundne tildragelser og dét såvel i erfaringens råmateriale som i bevidstheden. Jeg betoner, at det er et *historisk* fænomen. Jeg ser ikke klasse som en 'struktur' og slet ikke som en 'kategori', men som noget, der hovedsageligt sker i relationer mellem mennesker. ...

13. M. Vester »Edward Thompson und die 'Krise des Marxismus' i E.P. Thompson »Das Elend der Theorie« (jvf. note 6), s. 24 f. Thompson's »The Making of the English Working Class«, som udkom første gang i London 1963, er her citeret efter Pelikanudgaven fra 1968.

Og klasse sker, når nogle mennesker ifølge fælles (overleverede eller fælles gjorde) erfaringer føler og artikulerer interessernes identitet indbyrdes eller over for andre mennesker, hvis interesser er forskellige fra deres egne (og almindeligvis står i modsætning til dem). Klasseerfaringen er videre bestemt gennem det produktionsforhold, som menneskene er født ind i – eller frivilligt træder ind i.

Klassebevidsthed er den måde, hvorpå disse erfaringer bliver bearbejdet kulturelt, dvs. legemliggjort i traditioner, værdisystemer, ideer og institutionelle former. Mens erfaringen synes at være determineret, så er klassebevidstheden det ikke. Vi kan erkende en *logik* i reaktionerne hos erhvervsgrupper, der ligner hinanden og som gør ensartede erfaringer, men vi kan ikke insistere på en eller anden lovmæssighed. Klassebevidsthed opstår på samme måde på forskellige steder og til forskellige tider, men ikke på præcis samme måde.««

Hvad angår gennemgangen af »Anti-Dühring« skulle jeg måske nu fremsætte mine afsluttende teser. Jeg har formuleret dem kort, da meget som angår dem allerede er indeholdt i de fire første teser.

5. *At Engels optræder som vogter af en overleveret arvs autoritet, af en kanoniseret marxisme* fremgår tydeligt af hele skriftet. Den forklarelse, som tildeles socialismens »grundlæggere«, svarer til kravet på hegemoni over det, Engels præsenterer som Marx' teori. Ja, den »videnskabelige socialisme« får overfor den »utopiske« uigendrivelighedens karisma. Teorien har intet mere at hente fra arbejderbevægelsens læreprocesser. Den måtte derfor også længe afgrænse sig fra dén praktiske revision af skemaet for den proletariske revolution, som Rosa Luxemburg uddrog af den revolutionære massestrejke- og rådsbevægelse i Rusland 1905. Samtidig lukker den »videnskabelige socialismes« rationalitet af for de følelsesmæssige, kulturelle, aktivistiske osv. dimensioner i proletariatets erfaringer, idet den brændemærker dem som »utopiske«, »moralistiske« og »idealistiske«. ¹⁴

6. *Engels' særlige udgave af marxismen må imidlertid også begribes i sammenhæng med »Anti-Dühring's« historiske tilblivelse, som endvidere til en vis grad gør den undskyldelig.* Den store udbredelse, som »Socialismens udvikling fra utopi til videnskab« fik, havde forskellige legitime årsager:

a) Den evolutionære-naturvidenskabelige sprogstil og tænkemåde var langt hen ad vejen i overensstemmelse med arbejderens og hans kultur ved det 19. årh.'s slutning; især industri- og fabriksarbejderens.

14. Sml. Shlomo Na'aman op. cit.

b) Det »videnskabeligt« begrundede håb om en sikker sejr for den socialistiske revolution frembød et meningsfuldt perspektiv, en kvasiutopi for arbejderne, der led under nød, krise, forfølgelse og krig; og det kan meget vel have beskyttet dem mod demoralisering. Igennem Engels op-hævede »marxismen« dermed i en vis forstand igen sit eget forbud mod utopier. Tænk blot på den smukke slutformulering fra næstsidste afsnit:

»Menneskenes egen samfundsmæssiggørelse, som hidtil har stået over for dem som påtvunget af natur og historie, bliver nu deres egen frie handling. De objektive, fremmede magter, som hidtil har behersket historien, træder ind under menneskenes egen kontrol. Først fra da af vil menneskene selv med fuld bevidsthed skabe deres historie, først fra da af vil de samfundsmæssige årsager, som de sætter i bevægelse overvejende og i stigende omfang få de tilsigtede virkninger. Dette er menneskehedens spring fra nødvendighedens rige ind i frihedens rige.« (s. 264/149). Ganske vist er der et kontrapunktisk forhold mellem denne passage og den øvrige tekst, stort set efter mønsteret: gennem nødvendigheden til friheden; men alligevel bliver denne vej til friheden, der i den historiske realitet uden formidling er møjsommeligt og farligt, poetisk mystificeret som en sportslig kraftpræstation, et eneste – spring.

c) Trods alle betænkeligheder er tekstens grundlæggende tankegang for sin historiske samtid et betydeligt videnskabeligt fremskridt i forhold til de indtil da udbredte tolkninger af de historiske processer, navnlig hvis den var blevet befriet for sine ideologiske former.

Af disse tre grunde – tænkemåden, kvasi-utopien og det videnskabelige fremskridt – kunne dette lille skrift fra Engels indebære noget vigtigt for arbejderbevægelsen. Det kunne, hvad kun owenismen tidligere havde formået, lægge et fundament for bevægelsens integrationsideologi på sin tid; ja, for den anden internationale. I denne funktion optrådte det igen i Erfurter-programmet fra 1891, som Karl Kautsky formulerede, idet dette program havde status som det tyske socialdemokratis retningsgivende verdensanskuelse. Siden det 20. årh.'s begyndelse har socialistiske intellektuelle heroverfor forsøgt at afdække en autentisk Marx. Dog, han kan ikke gøre sig gældende, for han er kritisk og imødekommer derfor ikke behovet for verdensanskuelser og integration.

7. Integration er ikke bevægelse. Den integrationsideologi, som Engels og Kautsky udviklede, viste allerede kort efter fremkomsten sin nye historiske betydning idet den blokerede for nye læreprocesser. Samtidig med, at den på den ene side gav arbejderbevægelsen plads i verdensanskuelsen, begrundede den på den anden side en fastfrysning af fronterne, begrundede

at arbejderbevægelsen, som endnu ikke havde kunnet sejre, faldt tilbage på sine egne sammenslutninger og subkulturelle integrationsforanstaltninger. Erfurterprogrammets anden del, som Eduard Bernstein har forfattet, udtrykker denne tilbagetrækning til lejrænkningens mentalitet. Anden del formulerer det tyske socialdemokratis hverdagsrealitet, som var bestræbelserne på at opnå politisk demokrati, etablere rets- og velfærdsstaten for i det mindste at sikre arbejderklassen et mindstemål af menneskelig eksistens inden for kapitalismens rammer. Den Engels-inspirerede ideologiske retningsangivelse, som Kautsky formulerede, integrerede de vidttrækkende historiske forhåbninger uden at angive hvilken praksis, der kunne føre til målet; der henvises alene til historiske lovmæssigheder. Dieter Groh har bragt denne dualisme på begreb i sin programmatisk bogtitel »Negative Integration und revolutionärer Attentismus«¹⁷.

I begge sine to dele dokumenterer Erfurter-programmet imidlertid kun en kompromisformel mellem den blinde dagspolitik fra partiets højre, dets hverdagsfløj og den til søndagstalerne egnede integrationspolitik fra partiets centrum. Den lille venstrefløj omkring Rosa Luxemburg og hendes kammerater havde, som det senere viste sig, ingen plads deri. Den blev skubbet ud i periferien og efter at integrationen og resignationen hos den traditionelle arbejderbevægelse i de centrale kapitalistiske lande i senere årtier af det 20. årh. var blevet meget mere dybtgående, overførtes den videre til lande i den nærmere og fjernere kapitalistiske periferi. Dette opfatter jeg imidlertid ikke som en simpel udgrænsningsproces. I landene i den kapitalistiske periferi stødte de kapitalistiske holdningsmønstre nemlig fortsat sammen med traditioner fra en førkapitalistisk kollektivitet, hvilket netop altid har været motivet til arbejderbevægelse. Samtidig finder der i de højt udviklede kapitalistiske lande en sammenhobning af kulturelle holdninger med en efterkapitalistisk tendens sted, særligt i den yngre generation. Også her kan nye perspektiver åbne sig.

15. Sml. bl.a. Erich Matthias »Kautsky und der Kautskyanismus« i Iring Fetcher (ed.) »Marxismusstudien«, 2. række, Tübingen 1957, s. 151-197.
16. Om lejrbegrebet se Joseph Buttiger »Das Ende der Massenpartei«, Frankfurt 1972 (1. oplag Wien 1953 under titlen »Am Beispiel Österreichs. Ein geschichtlicher Beitrag zur Krise der sozialistischen Bewegung«); Oskar Negt/Alexander Kluge »Öffentlichkeit und Erfahrung« Frankfurt 1972; Bernd Rabe »Der sozialdemokratische Charakter«, Frankfurt 1978; Michael Vester i Shlomo Na'aman op. cit. s. 67 f; Michael Vester »Was den Bürger sein Goethe, ist dem Arbeiter seine Solidarität. Zur Diskussion der Arbeiterkultur« i »Ästhetik und Kommunikation«, hefte 24, 1976; Garatz Stedman Jones »Kultur und Politik der Arbeiterklasse in London 1870 bis 1900« i Detlev Puls (ed.) »Wahrnehmungsformen und Protestverhalten«, Frankfurt 1979.
17. Dieter Groh »Negative Integration und revolutionärer Attentismus«, Frankfurt/Berlin/Wien 1973.

Selv om vi er kommet længere og med nye socialistiske teorier i ryggen er i stand til at åbne nye historiske muligheder, må vi ikke glemme den opmuntrende betydning, som Engels' artikel »Socialismens udvikling fra utopi til videnskab« har haft. Artiklens sprog og argumentationslogik svinger i dampmaskin-alderens rytmiske takt: patetisk, brovtende, regelmæssigt, stærkt og, som det synes, uopholdeligt verdenserobrende. Hvilken dreng – thi piger var ikke på tale i hin verdenserobring – har vel ikke engang villet være lokomotivfører?

Og artiklen hævdede uden tvivl moralen hos den tids traditionelle proletariat, når den forestillede sig vejen til socialisme analogt til damplokomotivets uopholdelighed, til en af mennesket behersket naturkraft. Denne gamle damp-marxisme er idag afløst af den elektroniske system-tidsalders mere subtile strukturer. Har den da kun en nostalgisk betydning for nutiden?

I al fald er også de nyere vulgærutopier mandlige. Kontrapunktisk skal jeg erindre om Marx' og Engels' hemmelige helgen Charles Fourier. Om ham formulerer Engels i den tekst, jeg her så grundigt har plukket fra hinanden, to smukke sentenser, hvis indhold fortsat ikke er indløst (s. 242/119):

»Endnu mere mesterlig er hans kritik af den borgerlige ordening af kønsforholdene og kvindens stilling i det borgerlige samfund. Han er den, der først udtaler, at graden af den kvindelige frigørelse i et givet samfund er den naturlige målestok for den almene frigørelse.«

Af Agnes Heller.

- * **Das Leben ändern - Radikale Bedürfnisse, Frauen, Utopie. 240 s. 79,- kr.**
Theorie der Gefühle, 342 s. 79,- kr.
Theorie der Bedürfniss bei Marx, 151 s. 64,- kr.
Instinkt, Agression, Charakter - Einleitung zu einer marxistischen Sozialanthropologie, 176 s. 64,- kr.
Philosophie des Linken Radikalismus, 180 s. 72,- kr.
- * **Diktatur über die Bedürfnisse - Sozialistische Kritik osteuropäischer Gesellschaftsformationen, 180 s. 72,- kr.**
- * **Ungarn '56 - Geschichte einer antistalinistischen Revolution, 180 s. ca. 125,- kr.**
(* betyder nyhed)

**INDBETAL BELØBET PÅ GIRO 7 16 60 44,
KURASJE, Krystalgade 16 - Husk at angive titel.**

Bemærk abonnenter på tidsskriftet Kurasje får 20% rabat på alle ovenstående priser - ligesom på alle andre bøger fra Kurasjes Bogimport - tegn derfor abonnement.

Heft 1:

Michael Funke *Wirtschaftskrise und Wirtschaftspolitik*

Johannes D. Hengstenberg/Margaret A. Fay *Kuppelproduktion und
»negative Arbeitswerte«*

Lars Mjoset *Some London Controversies in the Theory of Value*

Aristophanis Dimakis *Ein mathematischer Beitrag zur Theorie der
Produktionspreise*

Heft 2:

Rune Skarstein *»International Subcontracting« als neue Form der
internationalen Arbeitsteilung*

Wolfram Laaser *Der Staat im Reproduktionsprozess*

Michael Funke/Benno Savioli *Auseinandersetzung mit dem »Starn-
berger Krisenprojekt«*

Georgios Stamatis *Rezension der Sammenbände von Nutzingerl
Wolfsteller »Die Marxsche Theori und ihre Kritik«*

Heft 3:

Joachim Denkinger *Gefragte und ungefragte Politikberatung*

Dokumentation *Britische Ökonomen zur Thatcher - Politik*

Edward N. Ochoa *Fixkapital und Kuppelproduktion*

Georgios Stamatis *Anmerkungen zu Ochoa*

Peter Flaschel / Georgios Stamatis *Kontroverse über negative
Arbeitswerte*

Forhandles i Skandinavien af KURASJE BOGIMPORT, Krystalgade
14/16, 1172 København K. Bestillinger ekspederes straks fra lager.